Marek Maciejewski

Krąg spiskowców z Krzyżowej (*Kreisauer Kreis*). Z dziejów opozycji antyhitlerowskiej w Trzeciej Rzeszy

Odnoszące się m.in. do okresu II wojny światowej powiedzenie: „Dobrzy ludzie – w czasach zła" może być stosowane nie tylko do wywodzących się spoza Niemiec przeciwników totalitaryzmu, ale także do grupy Niemców, którzy po ustanowieniu w Rzeszy rządów nazistowskich znaleźli się w opozycji do reżimu hitlerowskiego lub w inny sposób starali się okazywać swój sprzeciw wobec niego, a przynajmniej niezadowolenie z tego powodu. Na wspomniane miano zasłużyli oni sobie tym bardziej, że stanowili zaledwie garstkę tego rodzaju Niemców – w porównaniu z masami popierającymi władze Trzeciej Rzeszy i ich zbrodniczą politykę. Co prawda, niewiele osiągnęli w swej z reguły zakonspirowanej i raczej ostrożnej działalności, w większości przypadków przypłacając utratą życia za swój negatywny stosunek do reżimu hitlerowskiego, ale należy uznać, że już sam fakt istnienia innych niż nazistowscy Niemców w latach 1933–1945 poniekąd wystawiał im pozytywne świadectwo.

Jedną z nielicznych grup tworzących opozycje antyhitlerowską był tzw. krąg z Krzyżowej (*Kreisauer Kreis*) leżącej w pobliżu Świdnicy na Dolnym Śląsku, skupiony wokół właściciela tamtejszego majątku ziemskiego hr. Helmutha Jamesa von Moltke, wywodzącego się z zasłużonego rodu pruskiego. Obok m.in. *Freiburger Kreis* (*Bonhoeffer Kreis*) czy *Weiße*

Rose wspomniana grupa reprezentowała konserwatywno-liberalny nurt opozycji antynazistowskiej, czyli jeden z kilku jej odłamów (opozycja narodowo-konserwatywna, rewolucyjno-konserwatywna, lewicowa, kościelna). Określenie *Kreisauer Kreis* pojawiło się po raz pierwszy podczas przesłuchań prowadzonych przez Gestapo po nieudanym zamachu na Adolfa Hitlera przez Clausa Schencka von Stauffenberga z 20 lipca 1944 r. Termin ten został następnie przyjęty przez powojenną historiografię, oznaczając osoby konspirujące przeciwko władzom Trzeciej Rzeszy i nieregularnie zresztą spotykające się w tym celu w Krzyżowej w latach 1940–1943. Kreisauer Kreis jako jedno z kilku określeń antyhitleryzmu stał się on niewątpliwie symbolem lepszych Niemiec w okresie brunatnej dyktatury. Grupa Moltkego nie podejmowała wszakże żadnych działań dywersyjnych, nie mówiąc już o akcjach zbrojnych, generalnie przeciwstawiając się wszelkim pomysłom zmierzającym do obalenia siłą hitlerowskiego reżimu oraz stosowaniu przemocy czy terroru w ogóle. Ewentualną próbę usunięcia w drodze zamachu władz Trzeciej Rzeszy uważano (zwłaszcza Moltke) za naruszenie zasad legalizmu i legitymizmu, jako że objęcie rządów przez nazistów w 1933 r. nastąpiło w majestacie prawa. Aktywność *Kreisauer Kreis* przybierała przede wszystkim formy intelektualne, polegając – o czym wzmiankowałem – głównie na odbywaniu spotkań, które z reguły kończyły się przyjęciem wspólnego dokumentu programowego. W przypadku Kreisauer Kreis nie było więc mowy o jakimkolwiek czynnym oporze przeciwko władzom Trzeciej Rzeszy.

Jak już wspomniano, nieformalnym przywódcą kręgu z Krzyżowej i jej duchowym patronem był Helmuth James von Moltke, który jeszcze przed II wojną światową należał do przeciwników nazizmu. Nader krytycznie odnosił się on na przykład do antysemickiej polityki władz Trzeciej Rzeszy. W związku z tym starał się pomagać niemieckim Żydom w załatwianiu formalności emigracyjnych, wykorzystując w tym celu swoją rozległą wiedzę prawniczą i międzynarodowe kontakty. Zdobyte przed 1939 r. wykształcenie prawnicze (tak w Niemczech, jak i Wielkiej Brytanii), a zwłaszcza wykonywany zawód adwokata ze specjalizacją w zakresie prawa międzynarodowego okazały się szczególnie przydatne w jego późniejszej działalności opozycyjnej. Należy zauważyć, że Moltke wysoko cenił sobie anglosaskie rozwiązania ustrojowo-prawne sięgające okresu „chwalebnej rewolucji" (1688) i początków tamtejszej myśli liberalnej (John Locke i Adam Smith), pragnąc przetransponować na grunt niemiecki przynajmniej niektóre z nich. Z rodzinnego domu wyniósł

on z kolei – przede wszystkim za sprawą matki pochodzącej z Afryki Południowej – takie wartości, jak przywiązanie do tolerancji i otwartość na świat. Podczas II wojny światowej czasowo przebywał w okupowanej Polsce (gdzie był świadkiem tłumienia powstania w getcie warszawskim) i Francji oraz w Norwegii i Turcji. W tych dwóch ostatnich krajach Moltke podejmował próby nawiązania w imieniu opozycji antyhitlerowskiej kontaktów z aliantami. Z Dolnego Śląska pochodził inny członek *Kreisauer Kreis*, druga po Moltkem czołowa postać tej grupy – hr. Peter Yorck von Wartenburg. Był on bowiem właścicielem majątku w Oleśnicy Małej niedaleko Wrocławia. W przeciwieństwie do Moltkego Wartenburg nie okazywał narodowym socjalistom niechęci już od początku sprawowania przez nich rządów. W nazizmie pokładał nawet nadzieję na przywrócenie utraconej w wyniku klęski militarnej w I wojnie światowej potęgi Rzeszy. Wraz z umacnianiem się dyktatury hitlerowskiej stawał się jednak coraz bardziej krytyczny wobec reżimu. Od końca 1938 r. w majątku w Oleśnicy Małej zbierali się przedstawiciele kadry urzędniczej, dyplomatycznej, wojskowej i naukowej, by dyskutować o reformach państwowych. Tylko niektórzy z nich znaleźli się następnie w *Kreisauer Kreis*. Większość członków tej grupy została pozyskana przez samego Moltkego. Niektórzy spośród nich – jak profesor pedagogiki Adolf Reichwein czy konstytucjonalista Hans Peters – znali byli Moltkemu jeszcze z okresu jego współpracy sprzed 1933 r. z tzw. lwówecką wspólnotą pracy (*Löwenberger Arbeitsgemeinschaft*), w której dyskutowano o bieżących sprawach politycznych i społecznych. Do grona przyjaciół Moltego z tamtego okresu należał również prawnik Hans Lukaschek. Warto nadmienić, że dał on się poznać w okresie plebiscytu na Górnym Śląsku po I wojnie światowej jako zwolennik pojednania niemiecko-polskiego. W najbliższym kręgu popleczników Moltkego w *Kreisauer Kreis* znaleźli się jego kuzyn Karl Dietrich von Trotha oraz Horst von Einsiedel, także powiązani wcześniej z lwówecką wspólnotą pracy. Drugi z nich okazał się nieocenionym znawcą zagadnień gospodarczych, co znalazło odzwierciedlenie w dokumentach programowych tej grupy opozycyjnej. Za pośrednictwem Einsiedela Moltke zaprosił do współpracy innych specjalistów w tej dziedzinie – Ottona Heinricha von Gablentza i Franza Christiansena-Wenigera. Udało mu się również zyskać dla swej grupy wsparcie ze strony niektórych przeciwników hitleryzmu wywodzących się z dawnych kręgów socjaldemokratycznych (m.in. Theo Haubacha i Carla Mierendorffa).

Na treść propozycji programowych *Kreisauer Kreis* niemały wpływ wywarli reprezentanci środowisk religijnych. Już w tym miejscu należy bowiem zauważyć, że polityczne i społeczne koncepcje grupy Moltkego wyraźnie opierały się na założeniach chrześcijaństwa, uważanego przez nią za ostoję wszelkich wartości duchowych i punkt wyjścia wszelkich przemian. I tak z kręgów protestanckich związanych z krytycznym wobec dyktatury hitlerowskiej Kościołem Wyznającym (*Bekennende Kirche*) wywodzili się Wartenburg, Mierendorff i Teodor Steltzer. Ewangelikiem był również dyplomata Adam Trott zu Solz, który podobnie jak Yorck von Wartenburg początkowo należał do grona zwolenników narodowego socjalizmu, a nawet został członkiem partii hitlerowskiej (NSDAP) W połowie 1942 r. Trott wprowadził do *Kreisauer Kreis* pastora Eugena Gerstenmeiera i kilku innych przedstawicieli tej konfesji. Stronę katolicką w grupie Moltkego reprezentowali natomiast jezuici: prowincjał bawarski tego zakonu Augustin Rösch, Alfred Delp, Lothar König i Hans von Galli. Najbardziej znaczącą spośród nich postacią był Delp, który przysłużył się do upowszechnienia w *Kreisauer Kreis* przekonania – stanowiącego fundament wszystkich niemal koncepcji tych antyhitlerowskich opozycjonistów – o konieczności respektowania wywodzących się z natury praw człowieka. Prócz wymienionych zaledwie kilkunastu osób uznawanych za właściwych członków kręgu z Krzyżowej, w zasięgu jego oddziaływania znaleźli się jeszcze inni przeciwnicy nazistowskiego reżimu. Jednym z nich był hr. Fritz-Dietlof von der Schulenburg, który zanim przeszedł do pozycji wrogiej hitleryzmowi, wykazywał spore zaangażowanie po stronie władz Trzeciej Rzeszy. Za pośrednictwem wspomnianych jezuitów nawiązano także kontakty ze śmiało atakującymi poczynania reżimu biskupami Konradem von Preysingiem i Teofilem Wurmsem. Bliska współpraca została nawiązana z funkcjonującym w południowych Niemczech środowiskiem opozycyjnym skupionym wokół Franza Sperra oraz z grupą kolońską Nikolausa Grossa i Bernarda Letterhausa. Z kolei za pośrednictwem Yorcka von Wartenburga doszło do wymiany poglądów ze wspomnianym *Freiburger Kreis*. Najbardziej intensywne kontakty, wyraźnie oddziałujące na założenia ideowe grupy Moltkego, utrzymywała ona przede wszystkim z przedstawicielami opozycji narodowo-konserwatywnej (m. in. Ludwig Beck, Ritter von Leeb, Helmuth Groscurth, Hans Oster).

Za zalążek późniejszego *Kreisauer Kreis* można uznać osobno organizowane już w 1938 r., zarówno przez Petera Yorcka von Wartenburga,

jak i przez Helmutha Jamesa von Moltkego, spotkania dyskusyjne. Obaj przeciwnicy dyktatury hitlerowskiej nie współpracowali jeszcze wtedy ze sobą i dopiero pod koniec sierpnia 1940 r. uzgodnili celowość wzajemnego konsultowania się w sprawie podjęcia w przyszłości reformy państwa niemieckiego i uzdrowienia sytuacji w świecie. Tym samym formalnie rozpoczął swoją trwającą do 1943 r. działalność *Kreisauer Kreis*, wpisując się w szerszy, choć niewielki nurt opozycji antynazistowskiej w Rzeszy. Jak już wskazałem, aktywność tej grupy ograniczała się do odbywania zebrań jej członków oraz przygotowania – także poza tymi spotkaniami – memoriałów lub innych dokumentów programowych. Przejawem opozycyjnej postawy Moltkego wobec hitlerowskiego reżimu, a równocześnie źródłem informacji o poglądach *Kreisauer Kreis*, były ponadto jego listy pisane do żony Freyi. To z nich dowiadujemy się m.in. o pozytywnym stosunku Moltkego do Polski i Polaków. Nie mógł się on pogodzić z okrutną okupacyjną polityką prowadzoną w Polsce przez władze Trzeciej Rzeszy i w związku z tym opowiadał się za zadośćuczynieniem po wojnie szkodom poniesionym przez Polaków. Negatywnie oceniał zresztą w ogóle działania hitlerowskiego okupanta w innych krajach, w tym zwłaszcza dokonywaną przez niego eksterminację Żydów. Moltke był przekonany, że hitlerowska polityka ludobójstwa odbije się rykoszetem na samych Niemcach, którzy mogą tak samo ucierpieć od aliantów jak inne narody od Niemców.

Wracając jednak do kwestii zebrań w kręgu z Krzyżowej, trzeba wskazać, że w jego historii ważne i znaczące okazały się zwłaszcza trzy posiedzenia dyskusyjne. Pierwsze z nich odbyło się w Zielone Świątki 1942 r. i dotyczyło zasad współdziałania państwa i Kościołów w Niemczech przy usuwaniu tragicznych i destrukcyjnych skutków rządów hitlerowskich po spodziewanym samoistnym „wypaleniu się" tego reżimu. W toku dyskusji jej uczestnicy doszli do wniosku, że w celu dokonania zmian po upadku władz Trzeciej Rzeszy Kościołom należało w pierwszym rzędzie zagwarantować autonomię, nie dopuszczając do uprzywilejowania któregokolwiek z nich. Jako instytucje w zasadzie niezależne od państwa powinny one jednak współpracować z nim zwłaszcza w dziedzinie wychowania i nauczania. W związku z tym opowiadano się za reformą struktury szkolnictwa, akcentując potrzebę rozwoju bardziej publicznych niż prywatnych placówek edukacyjnych, opartego na przesłankach chrześcijańskich i humanistycznych, z poszanowaniem praw i wolności jednostki ludzkiej. Warto dodać, że uwagę poświęcono także edukacji

uniwersyteckiej, proponując jej reformę w kierunku zwiększenia efektywności kształcenia studentów i likwidacji wyższych uczelni niespełniających odpowiednich kryteriów naukowo-dydaktycznych. Potrzeba dokonania zmian w globalnym systemie nauczania została przez grupę Moltkego uznana za podstawę wszystkich innych przeobrażeń społecznych i politycznych zmierzających do usunięcia zniszczeń spowodowanych w tych sferach przez dyktaturę narodowosocjalistyczną.

Przedmiotem drugiego ważnego spotkania w Krzyżowej w grudniu 1942 r. było poszukiwanie podstaw dobrego i zdrowego państwa i społeczeństwa. Dla członków *Kreisauer Kreis* nie ulegało wątpliwości, że fundamentalne znaczenie w tych dziedzinach powinno – podobnie jak w innych przypadkach życia publicznego – mieć odwoływanie się do wartości religijnych i moralnych. Kierując się nimi, po raz kolejny wskazywano na potrzebę zapewnienia jednostce wolności, od której uzależniano jej odpowiedzialność za własne czyny. Silnie akcentowano także postulat współdecydowania jednostek o tych wszystkich sprawach, które dotyczyły poszczególnych osób lub całej zbiorowości. W celu demokratyzacji życia publicznego grupa Moltkego opowiadała się za odrodzeniem systemu samorządowego zniszczonego przez proces „ujednolicania" (*Gleichschaltung*) dokonujący się w Niemczech pod rządami nazistów i polegający na pozbawieniu partii politycznych, stowarzyszeń czy związków zawodowych możliwości legalnego działania – z wyjątkiem organizacji narodowosocjalistycznych. *Kreisauer Kreis* stanowczo sprzeciwiał się wszelkim przejawom bezwzględnego podporządkowania jednostki państwu, prowadzącego do totalitaryzmu. Równocześnie sceptycznie oceniał przydatność instytucji demokracji pośredniej. Wychodził bowiem z założenia, że nie każda jednostka potrafi rozsądnie i odpowiedzialnie korzystać z praw wyborczych. Z tego względu postulowano wprowadzenie wielostopniowych wyborów do organów prawodawczych, by ograniczyć zakres oddziaływania na sprawy polityczne osób niemających odpowiedniego przygotowania do współdecydowania o nich. Grupie Moltkego nie była jednak obca wywodząca się z doktryny XIX-wiecznego konserwatywnego liberała Alexisa de Tocqueville'a idea ochrony jednostek przed ewentualną omnipotencją państwa, realizowanej za pomocą rozmaitych ciał pośredniczących, w których mogłyby one rozwijać własne zainteresowania i realizować indywidualne potrzeby w dziedzinie edukacji, sportu czy rozrywki. Na zebraniu w grudniu 1942 r. dyskutowano nie tylko o sprawach politycznych, ale także o kwestiach ekonomicznych. Za podsta-

wę uzdrowienia gospodarki, nastawionej w okresie hitlerowskim przede wszystkim na produkcję zbrojeniową i poddanej szczególnej dyscyplinie pracy, uznano stworzenie warunków dla zapanowania sprawiedliwości społecznej. Pod tym pojęciem rozumiano m.in. gwarancje prawa do mieszkania, zatrudnienia i współdecydowania o swym zakładzie pracy.

Trzecie i zarazem ostanie spotkanie członków kręgu z Krzyżowej odbyło się w Zielone Świątki 1943 r. Podjęta wtedy dyskusja oscylowała wokół kwestii nowego ładu międzynarodowego i ukarania winnych „zdeptania prawa" podczas wojny. Zanim przejdę do zwięzłego omówienia przebiegu tego posiedzenia, za celowe uważam przedstawienie wcześniejszych dokumentów powstałych w *Kreisauer Kreis* i dotyczących kwestii polityki międzynarodowej. Jednym z pierwszych z nich był memoriał z 24 kwietnia 1941 r., noszący tytuł „Ausganglage. Ziele und Aufgaben", w którym sformułowano podwaliny światopoglądu grupy Moltkego. Już w tym dokumencie wyraźnie wskazywano, że fundamentem idei nowego państwa niemieckiego (*Reich*) – ujętego w formę republiki parlamentarnej – powinna być etyka chrześcijańska. Bez wiary w Boga i moralnego odrodzenia człowieka, a zwłaszcza zdeprawowanych przez hitlerowski reżim Niemców, niemożliwe jest bowiem przywrócenie zniszczonych podczas II wojny światowej wartości ogólnoludzkich. Kolejna teza zawarta w omawianym dokumencie brzmiała: do osiągnięcia tych celów mogłoby wydatnie przyczynić się przekształcenie Europy w federację niepodległych i współpracujących ze sobą państw. Pomysł stworzenia wspólnoty naszego kontynentu – jak się jeszcze przekonamy – będzie się przewijać także w innych memoriałach grupy Moltkego. Co się jeszcze tyczy dokumentu z kwietnia 1941 r.: właściciel majątku w Krzyżowej przewidywał, że w zjednoczonej Europie będzie prowadzona wspólna polityka zagraniczna i wojskowa oraz zostanie przyjęte wspólne ustawodawstwo konstytucyjne. Władza wykonawcza w sfederowanej Europie powinna natomiast spoczywać w rękach rządu fachowców. Myśli zawarte w rzeczonym memoriale rozwijał dokument z 9 czerwca 1941 r., który przewidywał przekształcenie naszego kontynentu w państwo związkowe o jednolitej suwerenności o granicach wyznaczonych przez Atlantyk, Morze Śródziemne i czarne oraz wschodnie granice Rumunii, Polski oraz państw bałtyckich. Co ciekawe, omawiany memoriał zakładał utworzenie „małego obszaru" bezpośrednio administrowanego przez federację europejską i składającego się z Czech, Austrii i Śląska.

Pomysły zjednoczeniowe przewijały się niekiedy w dokumentach opracowywanych nie przez cały *Kreisauer Kreis*, ale tylko przez jego poszcze-

gólnych członków. Jednym z podejmujących ten temat był Adam Trott zu Solz. W celu zażegnania groźby kolejnej wojny opowiadał się on za poddaniem sił zbrojnych poszczególnych państw wspólnemu zarządowi europejskiemu. Trott zu Solz liczył na to, że w ten sposób będzie możliwe osłabienie, a nawet wyeliminowanie tendencji nacjonalistycznych w Europie, w których upatrywał jedną z przyczyn konfliktów militarnych łącznie z wybuchem II wojny światowej. Należy podkreślić, że polityk ten przewidywał udział w federacji europejskiej wolnego i odrestaurowanego w granicach narodowych państwa polskiego i czeskiego. Nie zakładał natomiast – podobnie jak Moltke – udziału we wspólnej Europie Związku Sowieckiego jako państwa totalitarnego. Na marginesie: członkowie Kreisauer Kreis nie byli zgodni ze sobą co do przynależności do federacji Wielkiej Brytanii. Trott zu Solz sporą wagę przykładał także do rozwiązania kwestii społecznych w przyszłej nienazistowskiej Europie, przewidując potrzebę przyjęcia „Wielkiej Karty Pracy" gwarantującej rozmaite prawa socjalne. Stojąc na gruncie doktryny solidaryzmu, w dokumencie z listopada 1943 r. (*Bemerkungen zum Friedensprogramm der amerikanischen Kirchen*) głosił ideę przeciwstawienia się międzynarodowej organizacji państwowej monopolom gospodarczym. Za „daleko idącym zjednoczeniem narodów" opowiadał się również Theodor Stelzer w memoriale z 15 lipca 1944 r. Jak inni członkowie grupy Moltkego, nawoływał do znalezienia wspólnego europejskiego etosu, wskazując przy tym na wartości chrześcijańskie. Dodam, że inspiracje do opracowania założeń przyszłego ładu międzynarodowego na naszym kontynencie *Kreisauer Kreis* czerpała z różnych źródeł doktrynalnych, m. in. z koncepcji szkoły prawa natury w XVII w. (Hugo de Groot czy John Locke), filozofii Immanuela Kanta i Friedricha Georga Wilhelma Hegla oraz niektórych idei niemieckiej gospodarki wielkiego obszaru i geopolityki (Johann Gottlieb Fichte i Friedrich Naumann).

Wracając do tematyki spotkania w Zielone Świątki 1943 r., stwierdzić wypada, że w dokumencie zatytułowanym „W kwestii uspokojenia Europy" (*Zur Befriedung Europas*) postulowano utworzenie trybunału europejskiego z zadaniem ochrony praw człowieka, powołania europejskich sił porządkowych jako rodzaju wspólnej armii oraz ukonstytuowanie urzędu do spraw europejskiej gospodarki i planowania. W kolejnym memoriale zajęto się sprawą przyszłych instytucji ustrojowych w Europie. Przewidywano utworzenie co najmniej trzech organów wspólnoty: Rady Związku (Rady Koronnej), Izby Niższej (Izba Narodów) i Rządu Związkowego. Członkowie *Kreisauer Kreis* zdawali sobie sprawę, że budowa zjednoczonej

Europy będzie napotykać na rozmaite trudności i przeszkody, wynikające m.in. z zadawnionych antagonizmów międzynarodowych i odmienności interesów poszczególnych państw. Obawiali się nawet, że również w przyszłości będzie dochodzić do wybuchu nowych konfliktów militarnych. Mimo to wierzyli w możliwość stworzenia federacji europejskiej, choćby w niepełnej i niedoskonałej postaci. W kręgu zainteresowań grupy Moltkego znalazły się podczas trzeciego spotkania jej członków w 1943 r. także kwestie społeczno-gospodarcze na naszym kontynencie. Nie odrzucając systemu kapitalistycznego, opowiedziano się za jego modyfikacją w duchu ordoliberalizmu, a zatem za stworzeniem warunków do odpowiedniej partycypacji pracowników w zyskach zakładów produkcyjnych – przy zachowaniu reguł wolnego rynku skorygowanych o zasady sprawiedliwości społecznej. Co się tyczy drugiej z omawianych na spotkaniu w Krzyżowej w połowie 1943 r., czyli kwestii ukarania winnych „zdeptania" prawa, to należy zauważyć, że została ona uznana za sprawę pierwszorzędnej wagi.

Postulat ukarania winnych zbezczeszczenia prawa – wyrażającego się łamaniu praw boskich, naturalnych, pozytywnych i międzynarodowych – grupa Moltkego odnosiła przede wszystkim do nazistowskich prominentów i zbrodniarzy, choć winnych takiego postępowania dostrzegała także poza Niemcami, zwłaszcza w Związku Sowieckim. Potępiając tego rodzaju praktyki, uważano, że ukarać zbrodniarzy hitlerowskich powinni sami Niemcy. Nie wykluczano jednak możliwości postawienia ich przed sądami międzynarodowymi, wymieniając jako kompetentny w tej sprawie Stały Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej w Hadze. Taką ewentualność przewidywał memoriał z 23 lipca 1943 r. stanowiący poprawioną wersję dokumentu przyjętego na trzecim spotkaniu w Krzyżowej. Członkowie grupy Moltkego sprzeciwiali się natomiast pociąganiu do odpowiedzialności karnej wszystkich Niemców z okresu hitlerowskiego, odrzucając zasadę odpowiedzialności zbiorowej. Warunkiem powstania postnazistowskiej Rzeszy miało być wszakże rozliczenie się z brunatną przeszłością – w celu powrotu do chrześcijańskiego ładu i ułożenia poprawnych stosunków z sąsiadami Niemiec.

Działalność *Kreisauer Kreis* przerwało aresztowanie Helmuta Jamesa von Moltke przez Gestapo w styczniu 1944 r. Powodem pozbawienia wolności było ostrzeżenie przez niego jednego ze współspiskowców z Abwehry Ottona Karla Kiepa o grożącym mu aresztowaniu. Przebywający na wolności członkowie grupy Moltkego zaczęli w tej sytuacji poszukiwać kontaktów z przedstawicielami innych odłamów opozycji

antyhitlerowskiej, a zwłaszcza z bliskim im nurtem narodowo-konserwatywnym. Niektórzy z nich (m.in. Yorck von Wartenburg i Trott zu Solz) aktywnie uczestniczyli w zamachu dokonanym przez Stauffenberga. Klęska poniesiona przez spiskowców z 20 lipca 1944 r. doprowadziła do dalszych aresztowań wśród dawnych członków *Kreisauer Kreis*. Ostatecznie po śledztwie z zastosowaniem tortur i kilku rozprawach sądowych przed Trybunałem Ludowym kierowanym przez osławionego Rolanda Freislera na karę śmierci zostali skazani następujący członkowie tej grupy opozycyjnej: Moltke, Yorck von Wartenburg, Trott zu Solz, Reichwein, Delp, Leber, Haeften i Haubach. Pozostałym członkom *Kreisauer Kreis* udało się uniknąć najwyższego „wymiaru sprawiedliwości". Niektórzy z nich zostali skazani na karę więzienia. Inni zdołali się ukryć przed policją, a jeszcze inni nie zostali ujawnieni podczas postępowania wyjaśniającego okoliczności zamachu ze strony Stauffenberga. Tym samym na początku 1945 r. definitywnie zakończyła się działalność grupy Moltkego, zamykając niewątpliwie ważny i zasługujący na uznanie epizod w ponurych dziejach Niemiec okresu II wojny światowej.

Antyhitleryzm Kreisauer Kreis nie poszedł jednak w zapomnienie ani w Niemczech, ani m.in. w Polsce po 1945 r. Działalność grupy Moltkego została upamiętniona i uszanowana poprzez powołanie przed niemal dwudziestu laty – po zmianie ustroju politycznego w naszym kraju – w Krzyżowej Międzynarodowego Domu Spotkań Młodzieży, przez który przewinęło się dotychczas około 66 tysięcy młodych ludzi, głównie z Polski i Niemiec. Przypomnę, że na początku listopada 1989 r. w tej niewielkiej miejscowości odbyła się słynna „Msza pojednania" z udziałem premiera Tadeusza Mazowieckiego i kanclerza Helmuta Kohla. Zbiegła się ona w czasie z upadkiem muru berlińskiego jako symbolu Niemiec podzielonych po II wojnie światowej w wyniku klęski Trzeciej Rzeszy, spodziewanej i oczekiwanej również przez *Kreisauer Kreis*. W listopadzie 2009 r. w celu upamiętnienia tego ważnego wydarzenia w stosunkach polsko-niemieckich odprawiona została w Krzyżowej kolejna uroczysta msza święta.

Wybrana literatura

Balfour M., Frisby J., *Helmuth James von Moltke. A Leader against Hitler*, London 1972.

Finker K., *Graf Moltke und der Kreisauer Kreis*, Berlin 1978.

Germans against Nazism. Nonconformity, Opposition and Resistance in the Third Reich. Essays in Honour of Peter Hoffmann, ed. by F.R. Nicosia and L.D. Stokes, New York–Oxford 1990.

Hoffmann P., *Widerstand, Staatsstreich, Attentat. Der Kampf der Opposition gegen Hitler*, München 1969.

Jonca K., *Doktryna polityczna arystokratycznej opozycji antyhitlerowskiej na Śląsku (1940-1944). Spór wokół „Kreisauer Kreis"*, „Studia Śląskie", t. XX, Opole 1971.

Jonca K., *„Kreisauer Kreis" Helmutha Jamesa von Moltke*, [w:] *Z badań nad dziejami opozycji antyhitlerowskiej w Niemczech*, pod red. A. Czubińskiego, Poznań 1987.

Jonca K., *Opozycja antyhitlerowska na Śląsku wobec hitlerowskich zbrodni ludobójstwa (1942–1944)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi", t. IV, Wrocław 1979.

Kozeński J., *Opozycja w III Rzeszy*, Poznań 1987.

Der Kreisauer Kreis: zu denkverfassungspolitischen Vorstellungen von Männer des Widerstandes um Helmuth James Graf von Moltke, hrsg. von U. Karpen und A. Schott, Heidelberg 1996.

Der Kreisauer-Kreis. Porträt einer Widerstandsgruppe, hrsg. von W.E. Winterhager, Berlin 1985.

Moltke H.J. von., *Relacja z Niemiec w roku 1945. Ostatnie listy z więzienia Tagel w 1945 roku*, Kraków 1993.

Mommsen H., *Der Kreisauer Kreis und die künftige Neuordnung Deutschlands und Europas*, [w:] *Alternative zu Hitler. Studien zur Geschichte des deutschen Widerstandes*, München 2000.

Roon G. van, *Der Kreisauer Kreis zwischen Widerstand und Umbruch. Beilage zum Widerstand 1933–1945*, Berlin 1985.

Roon G. van, *Neuordnung im Wiederstand. Der Kreisauer Kreis innerhalb der deutschen Wiederstandsbewegung*, München 1967.

Rothfels H., *Die deutsche Opposition gegen Hitler*, Krefeld 1951.

Scheffler T., *Europa po Hitlerze. Ład międzynarodowy w koncepcjach konserwatywnej opozycji w Trzeciej Rzeszy*, Wrocław 2006.

Wasmund K., *Staat Und Politik in der Gedankenwelt des Kreisauer Kreises*, „Jahrbuch der Friedrich-Wilhelm-Universität", Bd. X, Würzburg 1965.

Der Wiederstand gegen den Nationalsozialismus. Die deutsche Gesellschaft und der Wiederstand gegen Hitler, hrsg. von J. Schmädeke und P. Steinbach, München–Zürich 1985.